

17. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 109/16, 6 арк.
 18. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 116/40, 5 арк.
 19. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 552, 4 арк.
 20. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1911 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – 31 с.
 21. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1913. – 19 с.
 22. Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809-1810 гг. / Д.В. Поленов // Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г. / [под. ред. графа А. С. Уварова]. – М., 1871. – Т. 1. – С. 69-77.
 23. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РА ПМК РАН), ф. 1, оп. 1888, спр. 15, 76 арк.
 24. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1889, спр. 48, 8 арк.
 25. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891, спр. 175, 46 арк.
 26. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891, спр. 44, 67 арк.
 27. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1903, спр. 96, 38 арк.
 28. РА ПМК РАН, ф. 3, оп. 1, спр. 400, 210 арк.
 29. РА ПМК РАН, ф. 4, спр. 53, 414 арк.
 30. Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860-1905 гг. и Черниговского губернского Статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой (О нахождении денежных кладов и других древностей) // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 41-69.
 31. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния // Известия археологической комиссии. – СПб., 1903. – Вып. 5. – С. 92-95.

Ясновская Л.В. К истории археологического изучения древнерусских древностей округа летописного Городка Остёрского в XIX – начале XX вв.

В статье рассматриваются археологические памятники IX – XIII вв. на территории Нижнего Подесенья, которые локализируются в округе летописного Городка Остёрского. Сделана попытка проследить историю их изучения, напомнить фамилии забытых исследователей, выяснить их вклад в реконструкцию исторических событий в регионе.

Ключевые слова: Нижнее Подесенье, Городок Остёрский, раскопки, городище, курган, Остёрская божица.

Yasnovska L.V. On the history of archaeological study of ancient antiquities of the territory of chronicle Horodets Osterskyi and it's surrounding territories in the nineteenth – early the twentieth century

The article deals with archeological monuments of the IX – XIII centuries in the Lower Podessennia which are localized in the territory of chronicle Horodets Osterskyi and it's surrounding territories. The attempt to highlight the history of their study, recall the names of forgotten researchers, determine their contribution to the reconstruction of historical events in the region.

Key words: Lower Podessennia, Horodets Osterskyi, excavation, mound, barrow, Oster gods.

24.03.2012 р.

**УЧАСТЬ А.В. ВЕРЗИЛОВА
У НАУКОВОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ
ЖИТТІ ЧЕРНІГОВА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано діяльність А.В. Верзилова на початку ХХ ст., визначено його внесок у розвиток наукового та культурного життя Чернігова.

Ключові слова: А.В. Верзилов, міська дума, освіта, «Просвіта», історія.

Аркадій Васильович Верзилов (1867-1931) – відомий громадський діяч Чернігівщини. Деякі аспекти його діяльності відображені у публікаціях Г. Кураса [1] та О. Ісаєнко [2]. Втім, його життєвий шлях, участь у науковому та культурному житті Чернігова ще не знайшли висвітлення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу розкрити саме ці аспекти проблеми.

Аркадій Васильович Верзилов народився 8 грудня 1867 р. у с. Ковчині Чернігівського повіту в православній родині [3, 1]. Батьком Аркадія був син секретаря Чернігівської палати кримінального та цивільного суду Василь Данилович Верзилов (1843-1882), матір'ю – донька поштового чиновника Марія Іванівна Делегурова [4, 7 зв.-8].

Дитячі роки А.В. Верзилова пройшли у рідному селі. Мати Аркадія була напівграмотною, тому початкову освіту він здобував вдома за допомогою батька та його письменників.

Протягом навчання у Чернігівській класичній гімназії у 1879-1887 рр. [5, 496-497] А.В. Верзилов входив до молодіжного гуртка, який виник у 80-х роках ХІХ ст. Це була стихійно створена громадка, члени якої вільний від навчання час присвячували вивченню творів Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, М.І. Костомарова, а також проявляли цікавість до української мови та історії. На той час це було небезпечним заняттям через реакцію з боку уряду та поліції і загрожувало репресіями та переслідуваннями, тому зібрання студентської громади були таємними. Громадівці облаштували бібліотеку та читальню, де зберігалося чимало «нелегальних» видань. Разом з А. Верзиловим до гуртка входили П. Полторацький, М. Страдомський, О. Білопільський, С. Гречинський. Вони були здібними учнями і мали бездоганну поведінку, тому як не стежило за ними «недрімотне око начальства», але не могло викрити [6, 80-84].

З 1887 р. А.В. Верзилов навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира майже одночасно з відомими у майбутньому українськими істориками та громадськими діячами М.С. Грушевським та М.В. Довнар-Запольським. Він належав до гурту молоді, що об'єднувався довкола В.Б. Антоновича, під керівництвом якого А.В. Верзилов працював у

Київському центральному архіві, де збирав матеріали з історії та археології [7, 150]. Свої студентські роки він згадував у споминах про В.Б. Антоновича, який залишився у пам'яті як талановитий учений, добра, чуйна і відкрита людина.

На першому курсі навчання в університеті, займаючись гімнасткою, А.В. Верзилов отримав пахову грижу і потрапив до лікарні, де його прооперували. Увесь цей час за нього клопоталися В.Б. Антонович та І.В. Лучицький [8, 86-105]. Ця травма нагадувала про себе історію до кінця його життя.

З кінця 80-х рр. XIX ст. починається самостійна науково-дослідна праця А.В. Верзилова. У 1889 р. він брав участь у археологічних розкопках на Соборній площі Чернігова, детальний опис яких опублікував на сторінках місцевої преси. Він не полишав і своє давнє захоплення – збирав народні, пісні та легенди, які оприлюднював на сторінках місцевих видань під псевдонімом Ковчинець [9].

Дослідника зацікавили проблеми історії торгівлі й промислів на Україні часів Литовської доби. Він ретельно готувався до семінарів, підбирав матеріал у архіві, на ґрунті якого згодом написав свою наукову працю «Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569», яку подав до Державної комісії як кандидатську працю й одержав диплом 1-го ступеня [10].

Після закінчення університету А.В. Верзилов працював у Центральному архіві Києва, публікував красномовні праці. У 1893 р. повернувся до Чернігова, і з цього часу розпочалась його діяльність у міському самоврядуванні. У 1893 р. він був обраний на посаду міського секретаря [11, 26 зв.-28 зв.].

Історик не зміг не звернути увагу на створення у цей час в Чернігові архівної комісії і 7 листопада 1900 р. став її членом [12, 6]. Варто зазначити, що А.В. Верзилов погодився на дану посаду за рекомендацією тодішнього губернатора Є.К. Андрієвського. Наявні протоколи засідань Чернігівської архівної комісії засвідчують, що він брав активну участь в обговоренні проблем діяльності комісії, здобув собі репутацію компетентного дослідника та завоював повагу серед істориків. Так відомий український громадський діяч, історик, публіцист Д.І. Дорошенко називав А.В. Верзилова одним із найвпливовіших членів Чернігівської архівної комісії [12]. На сторінках її «Трудів» дослідник опублікував чимало своїх нарисів, присвячених відомим історичним діячам [13, 13-20].

Результатом плідної роботи в комісії стало обрання А.В. Верзилова до складу «Комісії з розробки програми для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей про Чернігівську губернію». Головним його обов'язком було складання розділу про археологічні, юридичні та історичні старожитності [14, 33].

У 1903 р. А.В. Верзилов був делегований від Чернігівської думи до Полтави на відкриття пам'ятника

українському письменнику І. П. Котляревському.

Під час революції 1905-1907 рр. він став членом Конституційно-демократичної партії і 18 квітня 1906 р. був обраний чернігівським міським головою від поступової і ліберальної більшості думи [3, 4]. А.В. Верзилов багато встиг зробити на цій посаді, сприяв розбудові міського водогону, розробив проект електрифікації міста, будівництва електростанції, лазні, Вільної пожежної команди, брав участь у підготовці та проведенні XIV Археологічного з'їзду у 1908 р., присвяченого 1000-річчю першої літописної згадки про Чернігів. На честь цієї події він підготував «Очерк истории Чернигова 907-1907 рр.». Міський голова багато уваги приділяв вирішенню гуманітарних питань, дбав про збереження та вивчення історичних пам'яток, увічнював пам'ять славетних співвітчизників. Так, постановою Чернігівської міської думи від 28 січня 1909 р. було засновано стипендію ім.М.В. Гоголя для підтримки бідних учнів чернігівських навчальних закладів. У 1910 р. А.В. Верзилов брав участь у розробці питання з увічнення пам'яті графа Л.М. Толстого. Було прийнято рішення, починаючи з 1912 р., розповсюджувати серед народу твори Л.М. Толстого, а випускники навчальних закладів повинні були обов'язково писати твір, присвячений роману Л.М. Толстого «Війна та мир» [15].

У зв'язку із 100-річчям від дня народження Т. Г. Шевченка, за ініціативою А. В. Верзилова 26 лютого 1914 р. міська дума ухвалила рішення перейменувати Театральний сквер Чернігова на Шевченківський, а у міській громадській бібліотеці створити відділ Кобзаря. Ім'я поета було увіковічене і в системі освіти. З цього часу талановиті діти з найбідніших прошарків населення отримували Шевченківську стипендію на навчання в художніх та музичних закладах [16].

У 1914 р. А.В. Верзилов задовольнив прохання директора народних училищ Чернігівської губернії про надання фінансової підтримки в розмірі 20000 руб. для створення в місті двох вищих начальних училищ. Він позитивно відгукнувся на дане прохання, аргументуючи це тим, що міське самоврядування повинно допомагати не лише розвитку початкових освітніх закладів, але й розвитку вищих училищ в місті [17]. З жовтня 1915 р. у Чернігові за сприяння міського голови, членів міської думи та губернського земства почали діяти курси малювання, креслення та ліпки для кустарів та ремісників на базі Петроградського товариства вчителів малювання.

За діяльність на чолі Чернігівського міського самоврядування А.В. Верзилов неодноразово нагороджувався медалями та орденами [18, 20 зв.-25 зв.]. Водночас його громадсько-політична діяльність насторожувала місцеву владу й за ним стежила поліція. Так, у таємному донесенні чернігівського поліцеймейстера губернатору М.О. Маклакову, зокрема зазначалося, що у політичному відношенні

А.В. Верзилов є особою з лівими поглядами, і на підставі цього поліцмейстер вважав недоцільним затверджувати А.В. Верзилова головою міської думи на новий термін [19, 6 зв.]. Однак чернігівці шанували свого голову, популярність якого була великою, і обирали його на цю посаду протягом десяти років – до 1917 р. Такий сталий вибір можна пояснити не тільки енергійністю А.В. Верзилова, але і його справедливістю при вирішенні громадських справ.

1917 рік став вирішальним у діяльності А.В.Верзилова. Він вийшов із загально-російської кадетської партії, в якій перебував з 1906 р., та вступив до Української партії автономістів-федералістів. Протягом 1917 р. обіймав посаду заступника міського голови. На першій нараді міської думи, скликаній 17 січня 1917 р., піднімалося питання про заснування в Чернігові технічного училища. В результаті обговорення було визнано необхідним заснування в Чернігові середньотехнічного професійного училища та перетворення існуючого в місті ремісничого училища ім. Олександра Благословенного на чотирикласне середньотехнічне училище з відділами механіки та будівництва [20].

Після революції 1917 р. поновила свою роботу Чернігівська «Просвіта». Перші її загальні збори відбулись 24 квітня 1917 р. Вони проходили в залі колишнього Дворянського зібрання в присутності 150 членів. Головою зборів було обрано І.Л. Шрага, секретарем – І.О. Коновала. Відкриваючи збори, А.В. Верзилов привітав присутніх з відкриттям «Просвіти» і висловив побажання, щоб «відродившись в часи волі, «Просвіта» як найбільше поширила свою діяльність на полі культурно-національної освіти». Тоді ж його обрали одним з 15 членів ради Товариства [21].

5 квітня 1917 р. на першому засіданні з'їзду учителів А.В. Верзилов зачитав доповідь «Етнографічний склад людності на Чернігівщині», в якій навів кількісні показники українського населення в північних та південних повітах губернії. Він вважав, що Чернігівський, Городнянський та Новгород-Сіверський повіти належать до українських повітів. В процесі обговорення доповіді Аркадій Васильович висвітлив ситуацію з українізацією шкіл із позицій державної автономії. В результаті дебатів, що розгорнулися навколо цього питання та проблеми створення єдиної системи навчання українською мовою, А.В. Верзилов, наводячи чисельні приклади, наполягав на доцільності реформування системи мовної освіти в школах [22].

Влітку 1917 р. у Чернігові було створено Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, що взяло під свій догляд ті культурно-історичні цінності, що зберігались у музеях та архівах Чернігівщини. Історик неодноразово брав участь у зборах Товариства та виступав з промовами.

28 серпня 1917 р. міським головою Чернігова було обрано П.Я. Соколова, а його першим заступником – А.В. Верзилова [23]. У зв'язку з відмовою від

посади П.Я. Соколова 28 лютого 1918 р. міським головою знову став А. В. Верзилов. На цій посаді він перебував до скасування радянською владою в січні 1919 р органів місцевого самоврядування.

Аркадій Васильович брав активну участь у культурно-національному житті Чернігова. Зокрема, він був директором першої україномовної гімназії, в якій викладав курс «Історія України і Руси з XI по XVII ст.», читав курс «Історія Чернігова» в Чернігівському народному університеті, викладав на учительських та кооперативних курсах і виступав з доповідями про І.С. Мазепу, М.П. Драгоманова, Л.І. Глібова. Тоді ж історик почав писати твори українською мовою.

На виборах губернських земських гласних, що проходили у квітні 1918 р., він разом із О.О. Бакуринським та І.З. Брегиним був обраний до складу Чернігівського губернського земського зібрання від Чернігівського міського самоуправління [24].

У той складний час Аркадій Васильович опікувався збереженням експонатів чернігівських музеїв. На засіданні губернського земського зібрання 21 квітня 1918 р., доповідаючи про стан чернігівських музеїв, він наполягав на необхідності їхнього об'єднання [25].

У 1918 р. вийшла публікація А.В. Верзилова «Дві мови». Її можна вважати продовженням доповіді про українізацію шкіл 1917 р. В ній автор детально аналізує існуючі моделі двомовних держав Європи та висловлює своє критичне ставлення до прийняття Україною двох державних мов, оскільки, на його думку, «це антидемократично й суперечить принципам педагогії, принципам самоозначення народів, йде всупереч із ходом відродження слов'янських народів» [26].

Того ж таки року була надрукована його стаття «Шевченківський і галицький «язьики». Алегорія, використана в самій її назві, відображає спрямованість публікації, в якій йшлося про абсурдність поділу української мови на шевченківську та галицьку. Автор зазначав, що, виділяючи особливості тієї або іншої мови, людина, яка робить даний поділ, сама ледве спілкується українською. Наприкінці статті історик попереджає про можливість використання «культу Шевченка», що і було зроблено пізніше більшовиками [27].

З нагоди 25-ї річниці від дня смерті славетного українського байкаря Л.І. Глібова А.В. Верзиловим була підготовлена доповідь у якій йшлося про найголовніші періоди в житті та діяльності письменника [28].

30 квітня 1919 р. краєзнавець звернувся до Комітету охорони пам'яток старовини з проханням призначити його завідуючим міським історичним музеєм «В пам'ять тисячелеття г. Чернігова», додавши своє резюме [29, 30-30 зв.], але 17 травня 1919 р. на цю посаду було призначено В.Г. Дроздова [30, 33].

В останній період діяльності Чернігівської архівної комісії А.В. Верзилов виконував обов'язки її голови. Про це говорить документ-посвідчення виконуючого обов'язки голови комісії А.В. Верзилова на дозвіл проводити в межах Чернігівської губернії дослідження пам'яток старовини й мистецтва, зокрема архівів і бібліотек. Досвідченому фахівцеві було доручено здійснити заходи щодо охорони пам'яток від знищення, пошкодження або пограбування. Усім ревкомам та комбідам пропонувалось сприяти історичу в цій справі [31, 100].

Під час війни денікінців із більшовиками Аркадій Васильович мусив виїхати з Чернігова до Єлисаветграда, демешкав у 1920-1921 рр., викладаючи українознавство у тамтешніх навчальних закладах. У 1922 р. він повернувся до рідного міста, де працював спочатку головою розбіркової комісії при губміськкомунгоспі, потім учителем у землевпорядному технікумі. Влітку 1924 р. його відвідав М.С. Грушевський, який декілька днів перебував у Чернігові [32]. У грудні 1928 р. А.В. Верзилов був змушений звільнитися з роботи за станом здоров'я, але, незважаючи на труднощі, продовжував займатися науковою роботою, готував статті, виступав на народних зборах та наукових конференціях. Історик активно співпрацював з Постійною комісією УАН-ВУАН, яка складала Біографічний словник діячів України, упорядковував список діячів Чернігівщини, готував біографічні статті про видатних земляків, зокрема П.І. Дорошенка та П.М. Добровольського.

14 липня 1931 р., змучений тяжкою хворобою, А.В. Верзилов пішов із життя. Смерть колишнього міського голови пройшла непоміченою для мешканців міста. Відсутність газетного некрологу була обумовлена, перш за все, несприятливою соціально-економічною та політичною ситуацією в країні. На початку 30-х р. продовжувалася ліквідація академічних установ та наступ на українську інтелігенцію. В місцевих газетах розглядалися зовсім інші проблеми, які, на жаль, не стосувалися діяльності видатного діяча. Пізніше історики через брак інформації навіть не могли вказати точну дату його смерті. Проте Аркадій Васильович Верзилов залишив помітний слід у науковому й культурному житті Чернігова початку ХХ ст.

Посилання

1. Курас Г. М. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії / Г. М. Курас // Сіверянський архів. – 2007. – Вип. 1. – С. 72-78.
2. Ісаєнко О. Доповідь у міський думі: (До 135-річчя від дня народження А.В. Верзилова) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108-110.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. X, спр. 4930, 12 арк.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 244, оп. 1, спр. 427, 114 арк.
5. Столетие Черниговской гимназии 1805-1905. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории и географии Черниговской гимназии М.Т. Тутолминым. –

Чернигов, 1906. – 513 с.

6. Скугар-Скварський М. Спомини про П.О. Куліша / М. Скугар-Скварський // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С. 80-84.
7. Верзилів А. Мої спогади про чернігівських археологів / А. Верзилів // Український історик. – 1991. – № 1-2. – С. 150.
8. Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1906-1908. – Вып. 7. – С. 86-105.
9. Ковчинець. Легенда о Петре Великом. Народное предание об императрице Екатерине II Великой // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 6.
10. Верзилов А.В. Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569 / А.В. Верзилов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – С. 44-66; № 2. – С. 40-52; № 3. – С. 11-32; № 7. – С. 16-41.
11. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4031, 349 арк.
12. Труды Черниговской губернской архивной комиссии – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 6.
13. Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 13-20.
14. Там само.
15. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя – 1914. – № 50. – С. 2.
16. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя – 1914. – № 9. – С. 7.
17. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 480.
18. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2719, 113 арк.
19. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 1373, 10 арк.
20. Средне-техническое училище в Чернигове // Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ) – 1917. – № 65. – 25 августа. – С. 3.
21. Перші загальні збори Чернігівської «Просвіти» // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 квітня. – С. 4-5.
22. Учительський з'їзд в Чернігові // ЧЗГ. – 1917. – № 37. – 19 травня. – С. 5-7.
23. Вибори // ЧЗГ. – 1917. – № 68. – 5 вересня. – С. 3.
24. Земская и городская хроника Черниговской губернии // ЧЗГ. – 1917. – 12 апреля. – С. 3.
25. Черниговское очередное губернское земское собрание // ЧЗГ. – 1918. – № 31-32. – 20-27 апреля. – С. 6-8.
26. В. А. «Дві мови» / А. В. // ЧЗГ. – 1918. – № 81-82. – С. 12-13.
27. В. А. Шевченківський і галицький «языки» / А. В. // ЧЗГ. – 1918. – № 85-86. – С. 71-72.
28. Глібовське свято // ЧЗГ. – 1919. – № 93-94. – С. 7.
29. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 56, 46 арк.
30. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 33.
31. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 100.
32. Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові / О. Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 152.

Скоренок С.Г. Участие А.В. Верзилова в научной и культурной жизни Чернигова начала ХХ в.

В статтє проанализирована деятельность А.В. Верзилова в начале ХХ ст., определен его вклад в развитие научной и культурной жизни Чернигова.

Ключевые слова: А.В. Верзилов, городская дума, образование, «Просвита», история.

Skorenok S.H. Arkadii Verzylov's participation in scientific and cultural life of Chernihiv of the beginning of the 20th century

The article deals with the analysis of A.V. Verzylov's work and determination of his contribution to development of scientific and cultural life of Chernihiv.

Key words: A.V. Verzylov, municipal council, education, «Prosvita», history.

13.03.2012 p.